

УДК 329 (477)

С. М. Наумкіна

ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

Метою даної статті є аналіз партійної системи України на сучасному етапі розвитку, суперечності, особливості та властивості даного процесу. Тому основними дослідницькими завданнями автором визначаються наступні:

- з'ясувати природу партійної системи і тенденції її розвитку в сучасних суспільствах, виходячи з досвіду розвинених демократичних країн;
- дослідити умови і фактори формування партійної системи в контексті динамічних змін у структурі й характері розвитку суспільства, яке трансформується;
- визначити особливості і проблеми становлення багатопартійності в українському суспільстві, виявити тенденції та перспективи утвердження партійної системи в Україні.

Проблема становлення і розвитку партійних систем у тих чи інших аспектах досліджувалися як зарубіжними, так і вітчизняними вченими. Крім дослідників Заходу (Г. Адамс, Р. Арон, П. Бурд'є, М. Дюверже, Р. Михельс тощо), слід зазначити українських вчених С. Бабія, А. Білоуса, К. Богомаза, О. Корнієвського, М. Томенка, Ф. Рудича, Г. Шморгуна та інші. Але, незважаючи на це, неоднозначність застосування поняття "партійна система" викликає необхідність подальшої розробки цієї проблеми. Саме це і створює сутність даної статті.

Становлення партійної системи України визначається сукупністю умов і факторів, що обумовлюють процес формування організаційно-партійних форм вираження групових і суспільних інтересів у сфері влади і політики, характер і зміст цілеспрямованої діяльності партій та їхні взаємини в процесі присвоєння, розподілу і здійснення державної влади, впливу на державну політику.

Серед умов і факторів, що впливають на становлення партійної системи України, виражають конкретно-історичний контекст і визначальні особливості виникнення і розвитку багатопартійності, з якої формується ця система, варто виділити:

- посткомуністичний, посттоталітарний характер українського суспільства, відсутність демократичних партійно-політичних і державних традицій, досвіду і навичок політичної самоорганізації громадян у колективних формах захисту і реалізації групових та суспільних інтересів; тиск минулого досвіду політичної участі, посткомуністичні складові в політичній культурі й масовій суспільній свідомості країни;
- перехідний характер економіки, якісна зміна основ, принципів і цінностей її існування, функціонування і розвитку, здійснювана в кризових умовах падіння жит-

тського рівня більшості населення, соціальної і політичної поляризації суспільства, криміналізації економіки і політики, маргіналізації і люмпенізації значної частини громадян країни;

– формування і функціонування впливової системи лобювання корпоративних економічних інтересів у структурах законодавчої і виконавчої влади, зрощування економічної і політичної еліти, посилення впливу різноманітних (в тому числі й тіньових) економічних структур на процес виникнення і діяльність політичних партій;

– незавершеність процесу правової інституалізації системи державної влади і національного поля політики, формування правил політичної гри, істотна політико-правова невизначеність статусу, ролі й умов діяльності політичних партій, їхніх взаємин із Президентом і урядом України, більшістю парламенту і виконавчою владою;

– орієнтація масової політичної свідомості на персоніфіковані форми політики на шкоду інституціональним, недовіра до політичних партій як до суб'єктів політики;

– неповноцінність, непрофесіоналізм, реальна малочисельність і аморфність політичних партій, невідповідність їх критеріям, що пред'являються до цих суб'єктів політики, їх нездатність прийняти на себе відповідальність за долю країни, за здійснення влади, відсутність інтелектуальних, кадрових та інших ресурсів, достатнього впливу і суспільної підтримки;

– недостатня виразність у суспільній свідомості базових цінностей, сформульованих у Конституції України як основи нової суспільно-політичної системи, що викликає потребу в компенсуючих цю недостатність функціях державно-правової системи;

– несумісність базових цінностей партій лівої та правої орієнтацій, що в умовах значного і стабільного лівого електорату обумовлює поляризований, конфліктний характер міжпартійних відносин і процесу становлення партійної системи українського суспільства;

– надмірно прагматичний характер центристських партій, розмитість їхніх ідеологічних платформ, що знаходяться під сильним впливом, а деякі і контролем груп корпоративних економічних інтересів, які конкурують між собою за вплив на Президента і Кабінет Міністрів України через представництво в парламенті та в структурах виконавчої влади різних рівнів.

Вказуючи на вкрай поляризовану партійну систему України, слід зазначити, що в українській партійній системі компенсуючим фактором, може стати державно-правовий, інституціональний у вигляді сильної напівпрезидентської форми правління. Поряд із політичним режимом на партійну систему справляє вплив і форма державного устрою. Зазначений фактор створює можливість для реалізації суб'єктивного фактора, що залежить від особистісних якостей Президента України і структур, які реалізують його владні повноваження. Президентська і напівпрезидентська форми правління істотно звужують роль партійних систем у функціонуванні політичної системи суспільства, порядку організації і діяльності державної влади, здійсненні урядової політики. Вища виконавча влада в державі за цих форм правління одержує персоніфікований характер, особистісну форму вираження, тоді як за парламентської форми – партійно-групове вираження. Перехід до напівпрезидентської форми

правління обрала свого часу Франція як засіб забезпечення ефективності влади, коли поляризована партійна система із сильною комуністичною партією в системі парламентської форми правління показала свою непродуктивність, нездатність адекватно реагувати на потреби соціально-економічного розвитку країни.

Надмірне зростання політичних партій в Україні є віддзеркаленням умов розвитку післямонополітичного суспільства. Справді плюралістичне громадянське суспільство все ще не з'явилося з руїн старої системи, в якій істотним розподілом була лише протилежність між номенклатурою і керованого нею аморальною масою решти суспільства. Наразі розподіл прослідкується між аморфною партійною системою і партією влади.

Українські реалії дають підстави думати, що формування партійної системи і далі буде здійснюватися в рамках парадигми сильної напівпрезидентської форми правління, у якій роль партійної системи в здійсненні вищої виконавчої влади буде обмежена парламентською діяльністю. Участь представників партій у виконавчій владі різних рівнів не змінює цієї загальної логіки формування партійної системи, що може змінитися в результаті імплементації результатів квітневого референдуму 2000 року та проведення грамотної конституційної реформи. Проблема полягає в тому, що дотепер не ясно, як будуть визначені нововаження парламентської більшості відносно до формування уряду і структур виконавчої влади.

Життєздатність політичних партій визначається якісними і кількісними характеристиками зв'язку електорату з партійною тріадою, складовими якої є партійне лідерство, партійна структура, партійна програма. Елементи цієї партійної тріади складають цілісність, за якої партії повинні бути гармонійними як у рамках партійної цілісності, так і в зв'язках з електоратом та владою. У партійній практиці дуже часто явище, коли окремих елементів цієї тріади є провідним і навіть визначальним у забезпеченні зв'язку партії з електоратом і владою. Найчастіше таким елементом виступає партійне лідерство, здатне компенсувати низьку ефективність організаційних, кадрових і програмно-цілевих ресурсів партії.

Партійна система України сьогодні трансформується від атомізованої системи до так званої системи "поляризованого плюралізму". Ця оцінка поділяється більшістю вітчизняних політологів і соціологів. Але вона є лише найбільш імовірним прогнозом розвитку цього процесу. Важливо пам'ятати, що сам ступінь поляризованості може мати як наслідок не тільки зниження ефективності партійної системи, а й визначати ефективність державної влади, взаємодію держави і громадянського суспільства. Слід пам'ятати й те, що надмірна поляризація може привести до паралічу системи влади з усіма наслідками, що звідси випливають.

Надзвичайно актуальне значення для українського суспільства існує потреба в могутньому і відповідальному ліберальному суспільному і політичному русі. У випадках коли незабаром політична боротьба поступово вироджується в економічну, а переслідувана нею мета досягнення влади перетворюється з тріумфу політики, що проводиться в інтересах держави в цілому і має значення для всіх членів суспільства, у тріумф однієї групи за рахунок інших, підпорядковуючих інтереси однієї фракції інтересам іншої, а в кінцевому рахунку – інтереси цілого. Привнесення на український ґрунт дійсних ідей і цінностей лібералізму, очищених від

політико-ідеологічних деформацій і перекручень, формування широкого ліберального суспільного і політичного руху є для українського суспільства одним із ключових завдань у процесі вирішення якої тільки й можливе формування партії ліберальної орієнтації, здатної стати суб'єктом партійної системи, без якого ця система неминуче буде страждати неадекватністю у своїй функціональності стосовно здійснюваних перехідних процесів. Посилання деяких наших вітчизняних і російських політиків та дослідників на те, що в західних країнах ліберальні партії прийшли в занепад і що вони істотно не впливають на політичний розвиток цих країн, а, отже, і в посткомуністичних країнах при формуванні партійних систем не личить перебільшувати роль ліберальних партій. Така позиція, на нашу думку, є глибоко помилковою і не відображає потреб цих країн. Такі помилкові оцінки походять від суб'єктивістсько-волонтаристських спроб перенести сучасний досвід західних країн на посткомуністичний соціальний ґрунт. Вони демонструють у черговий раз спробу перестрибнути низку необхідних стадій історичного розвитку.

Проблема полягає в тому, що сучасні західні партійні системи засновані на реалізованих ліберальних цінностях і ліберальній по суті культурі суспільства, тоді як українській суспільній свідомості ще належить їх освоїти й реалізувати у соціальній та політичній практиці, що безсумнівно привносить істотну специфіку в процес формування української партійної системи. Цю стадію історичного розвитку обійти практично неможливо без істотної втрати для проголошених цілей перехідного періоду, безвідносно до того, чи буде цей перехід здійснюватися в авторитарній, чи ліберально-демократичній політичній і правовій формі. Останні істотно впливають лише на темп і спосіб цього переходу й у значно меншій мірі на зміст реалізованих цілей. Сьогодні, як відзначають історики, лібералізму більше не існує як організованої сили він більше не потрібний, тому що на політичному рівні його мета, принаймні на Заході, досягнута. Але він існує як несвідома установка, прихована під шаром різних соціальних, політичних чи економічних формулювань. Ми всі, не усвідомлюючи того, дихаємо повітрям лібералізму ось уже чотири сторіччя. У цьому полягає головна причина того, що ліберальні партії в європейських країнах втратили свій вплив. Загальні ліберальні цінності стали інтегруючим фактором, сприятливою базовою основою політичної конкуренції, визначення і реалізації адекватної соціальної, економічної і суспільної політики, гармонізації інтересів усіх суспільних груп. Коли цінності стають надбанням усього суспільства, тоді вони втрачають свою політичну функціональність між складовими певного співтовариства у внутрішній політиці і стають тим загальним базисом, на якому виростає політична функціональність цінностей, які розділяються всім співтовариством.

Механізм пошуку адекватної політики і гармонізації групових інтересів формується на основі ліберальних цінностей. В Україні ці процеси здійснюються між об'єднаними силами партій соціал-демократичної, ліберальної і консервативної орієнтацій і партіями комуністичної спрямованості, що засновують свою діяльність на якісно різних цінностях і єдність яких забезпечується головним чином правовою й інституціональною системами, що випробовують у цьому зв'язку надмірні перевантаження, з якими здатна, справитися лише високопрофесійна пануюча еліта.

Поєднання цих цінностей є життєво важливим як для ліберальних, так і для консервативних політичних сил, воно здатне лібералізувати їх до рівня європейських стандартів, наповнити новим змістом прогресивного характеру, що відповідає потребам трансформації українського суспільства в сучасних умовах. Без участі ліберального і консервативного руху в суспільній трансформації, остання може здійснюватися виключно в авторитарних історичних формах. Мета і завдання цих політичних рухів об'єктивно збігаються в сучасних історичних і політичних умовах модернізації українського суспільства.

У процесі нинішньої суспільної трансформації названі політичні рухи з необхідністю повинні один одного доповнювати, конструктивно співробітничати і взаємодіяти. Глибоко помилковим є розповсюджений у літературі підхід до моделі суспільно-політичного розвитку українського суспільства, в якому головною буде суперечність, яку умовно можна було б позначити антиномією "лібералізм-консерватизм", а всі інші ідеології, такі як комунізм, антикомунізм та націоналізм, за умови успішності економічних реформ, відійдуть в історію.

Таке розуміння моделі найближчого майбутнього українського суспільства не відбиває характер і особливості розвитку посткомуністичного суспільства, неадекватно політично орієнтує ліберальну і консервативну партії в Україні, несе в собі деструктивно-руйнівний потенціал для сучасної суспільної трансформації. Не тільки сьогодні, але і найближче майбутнє, а ймовірно і віддалене майбутнє будуть визначатися в моделі конфлікту ліберально-консервативного і комуністичного політичних рухів, а також партійно-політичних форм що їм відповідають, за умови збереження демократичного режиму влади. Саме структура цього конфлікту складає основу сучасного партійно-політичного розвитку, становлення партійної системи в Україні. Сучасна проблема ліберально-консервативного напрямку полягає в його надто слабкій консолідованості, що носить ситуативний характер, не має інституціональної форми, відзначається високою атомізованістю як у ліберальному, так і в консервативному русі вкрай ускладнює їхню взаємодію.

Характерною рисою і вихідною позицією процесу формування партійної системи в Україні є участь соціал-демократичного руху в реалізації ліберальних цінностей, здійсненні ліберальної трансформації суспільства. Лише спільні дії соціал-демократичних сил з ліберально-консервативними силами в парламенті в даний час істотно змінили розташування сил у законодавчому органі влади, створили можливість об'єднання зусиль виконавчої і законодавчої влади в забезпеченні продуктивності перехідних процесів у країні. У рамках цього процесу формуються стійкі зв'язки і відносини між соціал-демократами і партіями ліберально-консервативної орієнтації.

Очевидно, що партійна структуризація в рамках цих протопартійних систем є однією з тенденцій становлення партійної системи в Україні. Зміна чисельного складу партійних фракцій у парламенті виступає лише одним з показників цієї тенденції.

Загалом процес становлення партійної системи України має свої специфічні риси й особливості, обумовлені історичними і національно-культурними, соціально-економічними, політичними й іншими геополітичними умовами і факторами, що

впливають на цей процес і визначають багато в чому характер і зміст проблем, від розв'язання яких залежить процес її становлення. Формування і функціонування партій і партійної системи об'єктивно не може не нести в собі спадщину минулого досвіду, що передається з покоління в покоління, цінностей та ідей, навичок політичної участі, форм і способів взаємин громадян соціальних груп із владою і політичною елітою. Усе це знаходить висвітлення в політичній свідомості і культурі суспільства, його політичних традиціях, специфічним чином пануючої еліти, що виявляється в діяльності, суспільних груп, політичних партій, державної влади і громадянського суспільства.

В українських партіях на сьогодні відсутні внутріпартійні механізми розв'язання конфліктів, а якщо вони і передбачені, то найчастіше носять формальний характер, спрацьовують під визначеним партійно-політичним тиском. Проблема полягає не стільки в механізмах розв'язання конфліктів, скільки в культурі їхнього вирішення, поза якою механізми марні. Партії ще не стали дійсними носіями демократичних цінностей, а їхній демократизм є похідним від інтересів, що представляються ними, і цінностей, виражених насамперед через лідерів. Потреба демократії в партіях визначається її функціональністю до елітарних партійно-аристократичних і лідерських прагнень. Внутріпартійна демократія спрацьовує там і тоді, де і коли вона не суперечить партійній політиці, оцінкам партійного лідера. У цих умовах зміни партійної політики здійснюються з ініціативи партійного лідера, але не партійних мас. Останні скоріше можуть перемінити партію, але не лідера. Це зумовлюється ще й тим, що під час кризи довіри виборців політичним діячам має більше значення, аніж аналіз партійних програм. Та й сам процес формування партій, наразі відбувається довкола виразної групи лідерів.

Нездатність партій досягати компромісів, вирішувати внутріпартійні конфлікти виявляється неминуче у сфері міжпартійних відносин. Характер внутріпартійних відносин не може не мати виходу в сфері міжпартійних відносин, у якій взаємодіють значно більш неоднорідні інтереси і цінності. Саме у сфері внутріпартійних відносин здобувається новий досвід, формується демократична практика пошуків і вироблення взаємоприйнятних рішень, досягаються компроміси інтересів, гармонізуються цінності, визначаються оптимальні і конструктивні шляхи і засоби, реалізації рішень, що є передумовою й умовою відповідних взаємин між партіями в їхньому спільному прагненні до вирішення проблем на рівні національної політики.

Партії не можуть бути різними у сфері внутріпартійних і міжпартійних відносин. Справжня сутність партії виражається у внутріпартійних відносинах, що у відкритій чи прихованій формі виявляються в міжпартійних відносинах і виступають у вигляді своєрідної моделі, багатьма рисами якої, буде наділене все суспільство при правлінні носія цієї моделі. У цьому зв'язку вкрай важливу актуальність здобувають питання партійного будівництва в посттоталітарних, посткомуністичних країнах, у яких за допомогою розширення і поглиблення правового регулювання діяльності політичних партій необхідно заповнити дефіцит демократичних традицій, досвіду і навичок, колективних форм прояву політичної активності, вираження і захисту політичних інтересів. У цьому зв'язку важливим є процес правової інституціоналізації політичних партій, який означає перетворення їх у правовий інститут шляхом все

більш широкого регулювання правом комплексу відносин з утворенням, організацією й діяльністю партій. Право, поза яким політика самознищується, повинне виконати в цих умовах компенсуючу роль у регулюванні як внутріпартійних, так і міжпартійних відносин. У цьому сенсі воно є найважливішим інструментом і фактором формування цивілізованої й ефективної партійної системи українського суспільства в перехідних умовах.

Перехідний характер економіки, якісна зміна основ, принципів і механізмів її функціонування і розвитку, здійснювана державою в умовах глибокої соціально-економічної кризи, падіння життєвого рівня більшості населення, соціальної поляризації, криміналізації економіки і політики складають значну сукупність проблем, вирішення яких значною мірою визначає зміст процесу становлення партійної системи України.

Особливого значення набуває проблема співвідношення і взаємодії партійних і непартійних форм політичної активності в політичних процесах у структурах законодавчої і виконавчої влади. В українській політиці суб'єкти економічного життя не обмежилися формами непартійної політичної активності, впливом на партійні структури, відносинами політичного бартеру з владою і партіями, але й активно вторглись у сферу партійно-політичного життя, увійшли в партійну еліту країни, поставили під контроль чи безпосередньо очолили значну частину партій і фракцій у парламенті. Жодна з політичних партій, представлених у парламенті, не уникла впливу груп економічних інтересів, фінансово-промислових, кланово-олігархічних угруповань. Відсутність державного фінансування політичних партій, їхня реальна нечисленність і мізерні засоби, одержувані від сплати членських внесків, змушують партії звертатися до спонсорів, що не тільки впливають на партійну політику, але й кінцево кінцем підкоряють своїй волі партійні механізми, займають лідерські позиції. Як правило, фінансові засоби даються під конкретного лідера і його становище як лідера залежить від цих засобів. Лідерами партій стають ті, хто здатний забезпечити фінансування партій. Здебільшого ця тенденція виявляється в прагматичних, центристських партіях. У меншій мірі це явище характерне для ідеологічних партій, у яких цінності домінують над інтересами. Усе це веде до посилення олігархізації партій і особистої влади партійних лідерів, до реального вираження партіями корпоративних економічних інтересів, природа яких егоїстична, конфліктна, часто несумісна з іншими корпоративними і суспільними інтересами в одній партійній структурі, що викликає їхні розколи, підсилює роздробленість, атомізацію і поляризацію партійно-політичного життя та є деструктивним фактором у формуванні партійної системи українського суспільства.

За цих умов економічна еліта стає основним каналом формування правлячої еліти, яка є провідним суб'єктом партійної системи і залежність якої від суб'єкта опозиції визначається політичним статусом і роллю останнього, реальним представництвом у парламенті, соціальною базою, правилами гри.

Аналізуючи вплив інституціональних факторів на формування і функціонування партійних систем, слід відзначити, що потреби й інтереси, суперечності і конфлікти як на стадії прояву, так і на стадії врегулювання здійснюються у визначених партійно-політичних, державно-правових, інституціональних формах, що впливають на

них і модифікують їх, значною мірою обумовлюючи характер, зміст і міру їхньої реалізації. Зміст партійно-політичного процесу виявляється у визначеній інституціональній формі, що впливає на зміст, але форма визначається саме змістом. Між ними повинна бути відповідність, порушення якої тягне за собою зниження продуктивності політичних процесів і суспільно-політичного розвитку.

Але, якщо зміст визначається насамперед об'єктивними чинниками, то форма значною мірою залежить від суб'єктивних факторів, свідомості суб'єктів політики, що визначають інституціональний, нормативний, правовий і політичний порядок у суспільстві, організацію і структуру держави і політичної системи в цілому. Форма додає упорядкованості політичним процесам, виступаючи як каталізатор одних з них і стримуючий фактор – інших. Вона здатна виконувати як конструктивну, так і деструктивну роль.

Таким чином, партійна система, що виражає інтереси і потреби соціальних груп і суспільства загалом знаходиться в залежності і значною мірою визначається державно-правовими, інституціональними формами, з якими вона взаємодіє і за допомогою яких розв'язуються конфлікти і суперечності, узгоджуються і реалізуються інтереси й цінності суб'єктів політики. Невідповідність між партійною системою й інституціональною системою (форма правління, державного устрою, політико-правовий режим) веде до втрати ефективності державної влади, загострення суперечностей і конфліктів, соціально-економічної і політичної дестабілізації суспільства, що зрештою обумовлює необхідність реформування державно-правової інституціональної системи чи веде до розпаду партійної системи, радикального партійного перегрупування, її трансформації в інший стан.

На сучасному етапі партійно-політичного розвитку України найбільш оптимальним варіантом, на думку автора статті, є формування ліберально-консервативного руху, заснованого на об'єднанні цінностей двох ідеологічних систем. Лібералізація консервативного руху наблизить українське суспільство до європейських соціокультурних, економічних і політичних стандартів, додасть йому прогресивного характеру, що відповідає потребам його сучасної трансформації. Разом із тим, можливо, оптимальною моделлю, на мій погляд, може бути і антиномія ліберально-консервативного і комуністичного руху, що відповідає їх партійно-політичним орієнтаціям на подолання конфлікту, збереження демократичного режиму влади і стабілізації партійної системи України.

Поступило в редакцію 22 лютого 2004 г.